

NİYAZİ BERKES: YAŞAMI, ESERLERİ VE OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞMESİ ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ

(*Niyazi Berkes: His Life, Works and Views on Ottoman-Turkish Modernization*)

İbrahim KUMEK¹

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 20.02.2021

Makale Kabul Tarihi: 05.08.2021

DOI: 10.53507/akademikdusunce.884071

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye düşünce tarihine önemli katkılar sunan Niyazi Berkes (1908-1988)'in Osmanlı-Türk modernleşmesi yazınındaki yeri ve önemine odaklanılmaktadır. Berkes'in yapıtlarının niteliği ve görüşleri dikkate alınarak etkilendiği çevre ve etkilediği siyasal akımlar incelenmektedir. Onun bilim felsefesi anlayışı ve kullandığı metotlar açıklanmaktadır. Çalışmalarındaki ortak temalar, Osmanlı devlet-toplum yapısı, çağdaşlaşma, Batılılaşma ve din-devlet ilişkileri olarak belirlenmiştir. Osmanlı devlet-toplum yapısını analiz ederken kullandığı 'Doğu despotizmi' yaklaşımı ve çağdaşlaşmanın özü olarak gördüğü 'sekülerleşme' dinamiği irdelenmektedir. Çalışmada, Berkes'in Osmanlı-Türk modernleşmesindeki krizler üzerine çözümlenmeleri ve yorumları çerçevesinde siyasal düşünceler tarihine olan katkıları ortaya konmak hedeflenmektedir. Berkes'in düşünceleri bilhassa telif eserleri olmak üzere birincil kaynaklar üzerinden incelenirken, onun hakkında yapılmış ikincil kaynaklar da dikkate alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Doğu Despotizmi, Niyazi Berkes, Osmanlı-Türk Modernleşmesi.*

ABSTRACT

This study focuses on the role and importance of Niyazi Berkes, who made important contributions to the history of Turkish thought in Ottoman-Turkish modernization literature. Considering the nature of Berkes' works, the environment he is affected by and the political currents he influenced are examined. His understanding of the philosophy of science and the methods he uses are explained. Common themes in his works are determined as Ottoman state-society structure, secularization, Westernization and religion-state relations. The 'Eastern despotism' approach he used while analyzing the Ottoman state-society structure, and the dynamics of 'secularization', which he saw as the core of modernization, are examined. In the study, it is aimed to reveal the contributions of Berkes to the history of political thoughts within the framework of his analysis and interpretation of the crises in Ottoman-Turkish modernization. While Berkes' thoughts were examined through primary sources, especially his books; secondary sources about him were also taken into consideration.

Keywords: *Eastern Despotism, Niyazi Berkes, Ottoman-Turkish Modernization, Secularization, Westernization*

¹Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ibrahim.kumek@ogr.iu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2096-159X.

Giriş

Niyazi Berkes (1908-1988)'in hayatı Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümün yaşandığı bir döneme denk gelmektedir. Cumhuriyet'in ilk kuşak düşünürlerinden biri olarak, Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecinde eski rejimle olan süreklilik ve kopuş unsurlarını yakalayabilmiştir. Berkes, eserleri ve görüşleriyle Türk siyasal düşüncesine önemli katkılarda bulunmuş bir bilim adamı, düşünür, sosyolog, sosyal tarihçi ve aydındır. Düşünce yapısı, yaşadığı dönem ve tartışmalarla yakından ilgilidir. Eserlerini ürettiği dönem, yoğun entelektüel tartışmaların yaşandığı dönemlerdir. Eğitimi ve yetiştiği kuşak itibarıyla bir Cumhuriyet aydını olarak değerlendirilebilir. Onun politik duruşunda Kemalizm ve ulusalcılık egemendir. Sol akım içerisinde düşünülmeyle birlikte Marksist olmadığı söylenebilir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda yazıları ve görüşleriyle Kemalist-Sol kanadı önemli ölçüde etkilemiştir (Özlem, 2000: 146).

Bu çalışmada, Niyazi Berkes'in Osmanlı-Türk modernleşmesi literatürüne katkılarında değinilmektedir. Onun çalışmalarının ortak temalarına odaklanılmaktadır. Berkes'in bilim felsefesi anlayışı ve teorik yaklaşımı incelenmektedir. Kullandığı sosyal bilim metoduna yer verilmektedir. Etkilendiği çevre ve etkilediği siyasal görüşler belirtilmektedir. Çalışmanın amacı, Berkes'in Osmanlı-Türk modernleşmesi yazınındaki yerini ve önemini belirlemektir. Bu kapsamda çalışma üç bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde Berkes'in yaşamı, eğitimi ve akademik hayatına yer verilmekte; ikinci bölümde telif eserleri ve epistemolojik-metodolojik yaklaşımı hakkında bilgi verilmekte ve son bölümde çalışmalarındaki ortak temalar ayrı ayrı ele alınmaktadır.

1. Niyazi Berkes'in Yaşamı

Niyazi Berkes, yaşamı itibarıyla Cumhuriyet reformları (1923-1938), Kemalist ideolojinin inşası ve İkinci Dünya Savaşı sırasındaki dönüşümü (1939-1944) ve Soğuk Savaş (1945-1989) yıllarına bizzat tanıklık etmiş bir düşünürdür. Şakir Dinçşahin (2015) kitabında Niyazi Berkes'in hayatını yedi alt dönemde incelemiştir:

- 1) 1908-22, Britanya Kıbrıs'ında siyasi düşüncesini şekillendiren çevre ve erken etkiler,
- 2) 1922-33, Kemalist ideolojinin inşası sırasındaki eğitimi ve ilk kariyeri,
- 3) 1933-39, Kemalist üniversite reformu, Büyük Buhran ve yüksek lisans eğitimi,
- 4) 1939-1945, Atatürk sonrası dönemin iktidar mücadelelerinde rolü,
- 5) 1945-50, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF) olayları ve Türkiye'de sağcı hegemonik ideolojinin inşası,
- 6) 1950-60, İslam araştırmalarına katkısı,
- 7) 1960-88, Türk soluna yaptığı Kemalist katkılar.

21 Ekim 1908’de İngiliz himayesinde kozmopolit bir yer olan Kıbrıs’ın Lefkoşe şehrinde doğan Berkes, siyasal canlılığın ve tartışmaların yoğun olduğu bir atmosferde büyümüştür. Niyazi ismini babası 1908 Meşrutiyet Devrimi’nin kahramanları olarak görülen Enver ve Niyazi Beylerden hareketle ikiz çocuklarına vermiştir. On dört yaşında İstanbul’a tahsil yapmak amacıyla gelen Berkes, Kemalist Türkiye’nin ulus-inşa süreçlerine tanıklık etmiştir. Dönemin prestijli eğitim kurumları olan İstanbul Sultanisi (sonradan Erkek Lisesi) ve ardından Dârülfünun’a kaydolmuştur. 1929’da ‘Türk toplumunun sorunlarını daha iyi anlamak’ için Dârülfünun Hukuk Fakültesi’ndeki eğitimini bırakarak, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesindeki Felsefe bölümüne geçmiştir. Burada felsefe ve sosyoloji dersleri almıştır. Hatıratından görüleceği üzere, Kemalistlerin İstanbul’daki yüksek eğitim kurumlarında Osmanlı düşünce tarzını ortadan kaldırma çabalarının zorluklarını gözlemleme fırsatı bulmuştur. Berkes, eğitimi sürecinde ‘pozitivist’ görüşlerle ilgilenmeye başlamıştır. Zamanla Kemalist ideolojiyi özümseyerek yayılmasına katkıda bulunmaya çalışmıştır (Berkes, 1982: 11-25; 1997: 21-67).

Mezun olduktan sonra Ankara Halkevi Kütüphanesi’nde memur olarak çalışmaya başlayan Berkes, kısa bir süre Ankara Maarif Cemiyeti Ortaokulu’nda müdürlük görevinde bulunduktan sonra, 1934’te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde sosyoloji asistanı olarak göreve başlamıştır. Askerlik vazifesini tamamladıktan sonra Millî Eğitim Bakanlığı’na Chicago Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümü’ne eğitim almak üzere gönderilmiştir (Berkes, 1982: 25-7). 1930’lu yıllarda ABD’de dönemin ekonomik buhranı ve siyasi gelişmelerinin etkisiyle bir süre Marksist düşüncelerle ilgilenmiştir (Dinçşahin, 2015: 53-4).

1939’da Türkiye’ye dönen Berkes, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde kurulan sosyoloji bölümünde doçentlik görevine getirilmiştir. Türkiye’ye döndüğü sırada milliyetçi-ırkçı, liberal, sosyalist ve solcu Kemalist gibi çok farklı düşünce grupları ortamında Kemalist ideolojiyi dönemin şartlarına göre yeniden inşa etme çabalarında bulunmuştur. 1940’lı yıllarda Ankara DTCF’de eşi Mediha Berkes, Behice Boran ve Pertev Naili Boratav ile birlikte ırkçı grupların saldırılarına uğramış ve komünist olmakla suçlanmıştır. Görüşlerini yayınladığı ‘Yurt ve Dünya’ ile ‘Adımlar’ dergileri 1944’te kapatılırken, çok sayıda soruşturmayla maruz kalmıştır. Danıştay kararı sonucu arkadaşlarıyla birlikte fakültedeki görevlerine dönmüş, ancak öğrenci olayları nedeniyle ara vermek zorunda kalmıştır. 1948’de görevi kötüye kullanma suçlamasıyla açılan dava 1950’de beraat ile sonuçlanmasına rağmen, diğer üç isimle birlikte üniversite kadrosundan çıkarılmıştır. Bu nedenle Berkes üniversitedeki

görevinden tekrar ayrılmak zorunda kalmıştır (Mumcu, 1988: 39-43; Çetik, 2000: 71-81; Dinçşahin, 2015: 85-91; Coşkun, 2012: 53).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası siyasette yaşanan değişikliklerle birlikte Türkiye'deki ideolojik çatışma giderek sağ ve sol olarak konumlanmıştır. Dönemin birtakım gelişmelerinin de ülkeyi Batı kampına yerleştirmeye çalışan hükümet, iç siyasette sol görüşlü aydın ve düşünürleri etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.² Bu çalkantılı dönemde Berkes de hedef haline gelmiş ve üniversitedeki görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır (Çetik, 2000: 71-81).

Berkes, 1952'de Kanada'ya giderek McGill Üniversitesi'nde Lisansüstü Araştırmalar Enstitüsü'nde dersler vermeye başlamıştır. İslami Araştırmalar Enstitüsü'nde özellikle Türkiye'de devlet-toplum ilişkileri, çağdaşlaşma, Batılılaşma ve din-devlet ilişkileri üzerine odaklanmıştır (Dinçşahin, 2015: 98-112). 1960 darbesi sonrası Kemalizm'i dönemin şartlarına göre yeniden revize etmeye çalışan sol eğilimli entelektüellerle yakın ilişkiler kurmuştur. Bu dönemde solcu Kemalist akımın önde gelen dergisi 'Yön'de çıkan yazıları ile fikri tartışmaların içinde yer almıştır. Görüşleri ile Kemalist Türk solunu etkilemiştir. Kemalizm'in devletçilik ile laiklik ilkelerinin önemini vurgulamış, halkçılık ve devrimcilik ilkeleri arasındaki çelişkiyi analiz etmiş, Türkiye'nin ekonomik ve sosyal tarihi incelemiş ve İslam ve sosyalizm üzerine yazılar yazmıştır. 12 Mart 1971 darbesi neticesinde solcu entelektüellere ve akademisyenlere yönelik soruşturmalar ve tutuklamalar nedeniyle Türkiye'ye dönmekten vazgeçmiştir. 1975'te 'emeritus profesör'³ unvanıyla emekli olan Berkes, İngiltere'de ikamet etmeyi tercih etmiştir. Bu dönemde yazıları 'Cumhuriyet' gazetesi ile 'Sesimiz' dergisinde yayımlanmıştır. 18 Aralık 1988'de İngiltere'de Hythe'de hayatını kaybetmiştir (Dinçşahin, 2015: 122-34; Coşkun, 2012: 54).

2. Niyazi Berkes'in Eserleri ve Metodolojik Yaklaşımı

Berkes, eserlerinde Osmanlı devlet-toplum yapısındaki dönüşüm sürecinin yarattığı krizler ve bunlara düşün düzeyinde verilen cevaplar üzerinde durmaktadır. Çalışmalarında tarih, sosyoloji, felsefe ve ekonomi ilimlerinin bir sentezi söz konusudur. Oğuz Adanır (2000:

² II. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde SSCB'nin toprak talebi (Kars ve Ardahan vilayetleri) ve Boğazlar'da üs talep etmesiyle tehdit algısı üst seviyeye çıkan Türkiye, hem güvenlik elde etmek hem de iç kalkınmasını sağlamak için (dış yardım ve krediler vasıtasıyla) ABD liderliğindeki Batı bloğuna yanaşmıştır. 1947'de Truman Doktrini ve 1948'de Marshall Yardımları sonrasında 1952'de NATO'ya üye olmasıyla arzu ettiği uluslararası statüyü elde etmiştir (Erhan, 2016: 528-42). Bu noktada ülke içindeki Sol, sosyalist ve komünist kişilere ve gruplara baskı uygulanmıştır. Demokrat Parti döneminden kabaca 1964'teki Johnson Mektubu'na kadar olan süreçte ABD ve NATO ekseninde yürütülen dış politika iç kamuoyunda eleştirileri beraberinde getirmiş ve Sol hareketlerin güçlenmesini sağlamıştır.

³ Emeklilik yaşını doldurduğu halde üniversitede bilgisini, birikimini ve tecrübesini aktarmaya devam eden saygın akademisyenleri ifade eden unvandır.

115-126), onun ‘özgün bir tarih felsefesi’ yaklaşımı geliştirdiğini belirtmektedir. Tareq Ismael ve Jacqueline S. Ismael (2000: 19-29) ‘aktivist bir düşünür’ olduğunu ifade etmektedirler. Oğlu Fikret Berkes (2000: 5) ise babasının sağ ve sol düşüncenin ötesinde bir zihniyete sahip olduğunu, ayrıca Batılılaşma heveslisi olmadığını belirtmektedir.

Berkes’in eserlerinin belirgin bir özelliği, yararlandığı kaynakların niteliği ve çeşitliliği olmuştur. ‘Türkiye’de Çağdaşlaşma’ kitabında da görüleceği üzere, nitelikli ve farklı dillerde yayınlanmış birincil kaynaklardan yararlanmıştır. Öyle ki Batılı seyyahların, elçilerin vs. Osmanlı toplumu hakkındaki gözlemlerini, hatıratlarını ve yapıtlarını kullanmıştır. Berkes’in 1930’lı yıllarda Ankara Halkevi Kütüphanesi’nde kitapları tasnif etme görevinde bulunması çok sayıda kaynağa ulaşabilmesinde etkili olmuştur. ‘İstanbul Rum Edebiyat Derneği’ne ait zengin kitap ve ansiklopedi koleksiyonunun düzenlenmesi işinde çalışan Berkes’in çeşitli dillerdeki çok sayıda kitabı gözden geçirmesi olasıdır (Aktar, 2000: 61). Nitekim ‘Unutulan Yıllar’ adlı hatıratında o dönemdeki kitap koleksiyonunun zenginliğinden bahsetmektedir. (Berkes, 1997: 70-77).

Berkes’in Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan toplumsal ve ekonomik değişim sürecini ele alışında pozitivist epistemolojinin etkileri görülmektedir. 19. yy ile birlikte sosyal bilimler geleneğini büyük ölçüde etkileyen pozitivismin ‘terakki (*progress*)’ kavramı metodolojik tartışmalarda önemli bir yer tutar. Berkes’in (2016: 13) ‘Türkiye’de Çağdaşlaşma’ kitabını yazma amacını belirtirken kullandığı şu cümle dikkat çekicidir: “*Asıl amaç tarihsel olayların nasıl zorunlu olarak Cumhuriyet rejiminin gelişi doğrultusunda aktığının gösterilmesidir.*” Bu, toplumların geçirdiği aşamalı dönüşümlere işaret eden teleolojik bir yaklaşımdır. Son aşama olan Cumhuriyet rejimine yol açan etkenleri ve toplumsal değişim sürecini 1700’li yıllar sonrasında aramasının nedeni budur. Dolayısıyla metodolojik tercihi, Berkes’in Osmanlı-Türk modernleşmesindeki krizler hakkındaki çözümlerini etkilemiştir. Nitekim değişim sürecinde açıklama modeline uyan olay ve olguları seçerken, diğerlerini dışarıda bırakmakta veya göz ardı etmekte ya da kendi modeline uydurmaya çalışmaktadır. Osmanlı-Türk modernleşmesini, Ayhan Aktar’ın deyimiyle ‘katı modeller içinde’ değerlendirmektedir (Aktar, 2000: 67).

Berkes, toplumu kendi içinde bütünlüğü olan bir organizma olarak değerlendirmekte ve ona ‘nesne’ olarak yaklaşmaktadır. Onun amacı, bütün içerisindeki birimlerin rollerini, işlevlerini ve birbirleriyle olan ilişkilerini nedensellik ilişkisi bağlamında açıklamak ve değişimin faktörlerini belirlemektir (Özlem, 2000: 142). Onun bilimsel yaklaşımında Anglo-Amerikan anlayış etkilidir (Coşkun, 2012: 77). Doğan Özlem, Berkes’in yazılarında

Aydınlanma felsefesinden mülhem yaklaşımların büyük tesiri olduğunu belirtmektedir. Teoloji ve metafiziği dışlayan, bunun yerine akıllı ve pozitif bilimi esas olan bir temelden hareket etmektedir. ‘Rasyonel düşünme’ onun bilim anlayışının temelini oluşturmaktadır (Özlem, 2000: 137-8). Berkes’in ontolojik duruşunda bilinmeyenleri bilinebilir kılmak esastır. ‘Gerçeklik’ homojen, mekanik ve hiyerarşik olarak görüldüğünden, gerçekliğin rasyonel akıl ve bilimsel yöntemlerle (gözlem/deney) anlaşılacağı ve evrensel yasalara ulaşılacağı kabul edilmektedir (Özlem, 2000: 143).

Berkes’in eserlerinde önemli bir özellik yazım üslubudur. Akademik metinlerde sıklıkla karşılaşılan ağır ve sıkıcı üslup yerine sade, akıcı ve anlaşılır bir üslup tercih etmesi geniş bir okur kitlesine hitap etmeye çalıştığı bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Aktar, 2000: 61). ‘The Development of Secularism in Turkey’ kitabını Türkçe’ye çevirirken geniş bir okur kitlesine ulaşmak için bazı detaylardan kaçınmış ve sade bir yazımı seçmiştir (Aktar, 2000: 63-5).

1960’larda Türkiye siyasi hayatındaki güncel tartışmaların içine giren Berkes, ‘Yön’ dergisinde toplam 56 makale yayımlamıştır. Bu dönemde görüşleriyle Kemalist-Sol eğilimli pek çok aydını etkilemiştir. (Coşkun, 2012: 55-56). Kemalizm’in halkçılık ve devletçilik ilkelerine dair yorumları, Kemalizm ile sosyalizm arasında sentez oluşturmaya çalışan aydınlar üzerinde etkide bulunmuştur. Kurtuluş Kayalı (2000: 103-4), bu dönemde Doğan Avcıoğlu ve Attila İlhan’ın Niyazi Berkes’in görüşlerinden oldukça etkilendiklerini belirtmektedir.

Berkes’in külliyatında telif eserler, tercümeleler, pek çok yerde yayımlanmış makaleler, tebliğler, yazılar ve danışman olarak yönettiği lisansüstü tezler bulunmaktadır. Telif eserleri şunlardır:

• *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma (Ankara 1942)*: Berkes, 1940’lı yıllarda Ankara köyleri üzerine sosyolojik çalışmalar yapmakla birlikte, dönemin siyasal atmosferinin de etkisiyle ‘toplumsal tarih’ konularına ağırlık vermeye başlamıştır (Berkes, 2000: 1). Ankara köyleri üzerine yayınlanmış ilk çalışmasından sonra, toplumsal değişim konularını inceleyecek ikinci kitabı, fakültenin atılması nedeniyle tamamlanamamıştır. Kitap yeni bir sosyolojik yaklaşım geliştirmesi bakımından özgün bir yere sahiptir. Köy sosyolojisine dair literatürde yayımlanmış ilk monografik eser özelliğine sahiptir. Berkes, köy yaşamı üzerinden toplumsal değişim sürecini inceleyerek temel ilkeleri belirlemeye çalışmıştır (1942: 7, 172). Bu noktada Ankara civarındaki 13 köyü incelemiştir. Çalışmasında sosyal örgüt, kurumlar ve değerleri bir bütün olarak ele alması ve sosyal birimlere odaklanması bakımından ‘Chicago Okulu’nun

izlerinin bulunduğu söylenebilir (Berkes, 2000: 4). Çalışmanın önemli bir yönü de Cumhuriyet devrimlerinin köy toplumlarına olan etkisini incelemesidir.

• *Propaganda Nedir? (Ankara 1942)*: Savaş dönemi atmosferinde yaygın biçimde tartışılan propaganda konusunu ele almaktadır.

• *Siyasî Partiler (İstanbul 1946)*: Bu kitap, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrası çok partili siyasi hayata girdiği dönemde literatürdeki eksikliği gidermeye yönelik bir çalışmadır.

• *Turkish Nationalism and Western Civilisation: Selected Essays of Ziya Gökalp (London 1959)*: Kitap, Türk modernleşmesinin düşün hayatında önemli bir yere sahip Ziya Gökalp'in seçme makalelerinden oluşmaktadır. Fikret Berkes (2000: 5), babasının Ziya Gökalp'ı Batı dünyasına tanıttığını belirtmektedir.

• *The Development of Secularism in Turkey (Montreal 1964); Türkiye'de Çağdaşlaşma (İstanbul 1973)*: Kitap, Cumhuriyet'in 50. Yılı kutlamaları vesilesiyle 1973'te Türkçe 'ye çevrilmiştir. Bu eser, Osmanlı-Türk reformları ve devlet-toplum yapısındaki dönüşüm sürecini incelediği başlıca yapıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada yönetici-tebaa ilişkilerinde yaşanan dönüşümler ve neden olduğu krizler detaylıca analiz edilmiştir. Berkes, kitapta imparatorluktan ulus-devlet modeline geçişteki krizlerin dil, kültür ve düşün alanlarında yarattığı etkilere odaklanmaktadır. Türk siyasal ve toplumsal hayatındaki değişimler ve bu değişimlerin bu alanlara olan etkisi üzerinde durmaktadır. Değişimin yalnızca bir 'din-devlet ayrımı' meselesi olmadığını, 'geleneksellikten modernliğe doğru' akan bir süreç olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesinin krizlerini 1700-1900 yılları arasındaki iki yüzyıllık süreçte siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel hayatta yaşanan dönüşümlere bağlamaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyet rejimi ile iki yüzyıllık dönemdeki tarihsel gelişmeler arasında nedensellik ilişkisi kurmaktadır. Berkes kitabını yayınladığı dönemde bu konu üzerine kapsamlı ve bütünlüklü çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Kitap, Şerif Mardin'in 'The Genesis of Young Ottoman Thought' (1962) ve Bernard Lewis'in 'The Emergence of Modern Turkey' (1961) kitabıyla aynı dönemde yayımlanmıştır. Berkes, diğerlerinden farklı olarak sosyal tarih, kültür ve devlet-toplum yapısının dönüşümü üzerine daha fazla ağırlık vermiştir (Kayalı, 2000: 101). Aktar, Berkes'in eserini yayınladığı dönemde literatürde önemli bir boşluğu doldurduğunu, eserin öğrenciler açısından temel bir başvuru kaynağı olduğunu söylemektedir. Niyazi Berkes ile olan bir görüşmesinde 'The Development of Secularism in Turkey' çalışmasını yayınladığı dönemde büyük bir ilgi gördüğünden bahsetmektedir. Örneğin dönemin Türk Dil Kurumu Başkanı Macit Gökberk ile Ömer Lütfi

Barkan'ın kendisini takdir ettiklerini ve bu eserin Türkçe 'ye çevrilmesi gerektiğini söylediklerini belirtmektedir (Aktar, 2000: 61-2, 65).

• *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz? (İstanbul, 1964)*: Kitap, 1960'larda Türkiye siyasi hayatındaki güncel tartışmaların içine giren Berkes'in Yön dergisinde yayınladığı bazı makalelerinden oluşmaktadır.

• *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler (İstanbul 1965)*: Kitap, 1960'larda Türkiye siyasi hayatındaki güncel tartışmaların içine giren Berkes'in Yön dergisinde yayınladığı bazı makalelerinden oluşmaktadır.

• *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm (İstanbul 1969)*: Berkes 1965'te Arap ülkelerine yaptığı seyahatte gözlemlerini ve izlenimlerini makaleler halinde Yön dergisinde yayınladıktan sonra, 1969'da kitap olarak yayımlatmıştır. Kitapta Arap ülkelerine yaptığı seyahatlerde gözlemlediği hususları tartışmakta ve 1960'lı yıllarda Arap ülkelerinde yaşanan siyasal ve düşünsel gelişmelere değinmektedir. Milliyetçilik, sömürgecilik, kültürel gelişmeler ve Osmanlı etkilerine odaklanan Berkes, İslam ve sosyalizm ile ilgili görüşler sunmaktadır.

• *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi (I-II, İstanbul 1969-1970)*: Kitap, 1960'larda çeşitli yazılarda ortaya koyduğu görüşlerinin daha bütünlüklü ve teorik bir temele dayandığı iki ciltlik eserdir. Berkes, bu kitabında 'Klasik Dönem' olarak da adlandırılan 1300-1600 yılları arasında Osmanlı devlet-ekonomi-toplum nizamını incelerken, Batı dünyasında yaşanan ekonomik ve politik gelişmelerin Osmanlı zihniyet dünyasında yaratacağı etkilere de dikkat çekmiştir. Kitapta Osmanlı'nın niçin kapitalist sisteme geçemediğini açıklamaktadır. Bunu Osmanlı devlet-toplum yapısı hakkında sosyolojik çözümlenmeleriyle ortaya koymaktadır. İkinci ciltte Osmanlı devlet-toplum-ekonomi sisteminin 16-18. yüzyıl arası temel gelişmelerini ve dinamiklerini incelemiştir. Avrupa'da merkantilizm ve fiyat devriminin Osmanlı düzenine olan etkilerini ele almıştır. Şevket Pamuk, Berkes'in bu kitabının 1960'lı yıllarda yükselişe geçen sol düşünce ve azgelişmişlik tartışmaları ortamında Türkiye'deki azgelişmişliğin kökenlerine ve Osmanlı ekonomik sistemine dair 'feodalizm' ve 'Asya tipi üretim tarzı' açıklamalarına alternatif fikirler ileri sürmesi nedeniyle ilgi uyandırdığını belirtmektedir. Berkes'in iktisat tarihçisi olmamasına rağmen, Osmanlı toplum yapısı ve ekonomisi hakkındaki yorumlarını değerli gördüğünü belirtmektedir (Pamuk, 1989: 15-17).

• *Türk Düşününde Batı Sorunu (Ankara 1975)*: Kitap esasında 1962-63'te Yön dergisinde çıkan ve sonradan kitap olarak yayımlanan 'İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz?' (1964) ve 'Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler' (1965) kitaplarının birleşiminden oluşmaktadır.

Berkes, iki kitabın birbirini tamamlar özellikte olduğunu düşünerek tek kitap olarak yayımlamayı isabetli bulmuştur (1975a: 8). Dolayısıyla her iki kitabın da temel argümanları ve açıklamalarıyla aynı sorunsalı ele aldığı söylenebilir. Berkes, kitabında ‘Türk Devrimi’nin genel bir tarihini yazmaktan ziyade, bu süreçteki temel parametreleri ve devrimin gelişimini engelleyen dinamikleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Kitap 18. ve 20. yüzyıllar arasındaki modernleşme çabalarına (Lale Devri, III. Mustafa, III. Selim, II. Mahmut, Tanzimat, II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri) odaklanarak Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmelerindeki krizlere tarihsel ve düşünsel bir yaklaşım içermektedir. Kitapta “Batı, Biz ve Değişim” sorunsalına odaklanılmaktadır. “Batı nedir, biz kimiz ve nasıl Batılı olunur?” soruları kitabın temel problemlerini oluşturur. Osmanlı modernleşmesindeki krizlerin, büyük ölçüde ‘uygarlık değişiminden kaynaklanan sorunlar olduğu anlatılmaktadır. Modernleşme sürecinde Batılılaşma ile Ulusçuluk sorunlarıyla karşılaştığı ancak ikisinin de yanlış anlaşıldığı, ‘Batı uygarlığını alma/kopya etme’ ve ‘geleneklere sarılma’ anlayışları yerine, esas olarak toplumun devrimsel değişikliklerle (içtima-i inkılap) yeni uygarlığa uyumlu hale getirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kitapta, Batılılaşma politikalarının neden ve nasıl Batılı devletlerin uydusu/yarı sömürgesi olmaya yol açtığı, bunun ne tür zihniyet bunalımları beraberinde getirdiği ve yanlış anlaşılmalara yol açtığı, medeniyet/uygarlık ve hars/kültür ikilemi çerçevesinde ele alınarak derinlemesine analiz edilmiştir. Halkın uygarlaşma/Batılılaşmaya dair olumsuz bakışlarına yer verilmiş ve tepkiler neticesinde modernleşme evrelerine yönelik düşün çabaları irdelenmiştir (1975a: 60-80, 175-84, 201-248).

• *Asya Mektupları (İstanbul 1976)*: Bu kitap, Berkes’in 1958-59 yılları arasında Güneydoğu Asya ülkeleri ve Japonya’daki seyahati sırasında gözlemlerini ve incelemelerini içermektedir. Enver Berkes kardeşinin gönderdiği mektupları bir dosya içerisinde toparlayarak uzun yıllar korumuş ve 1976’da kitap olarak yayımlatmıştır. Kitap gezi kitabından ziyade, dokümanter niteliği taşımaktadır.

• *Atatürk ve Devrimler (İstanbul 1982)*. Kitap, Berkes’in önceki tebliğleri, yazıları ve makalelerinden oluşmaktadır. Genel olarak Atatürk ve Cumhuriyet hakkındaki görüşleri, izlenimleri ve bazı kişisel anıları yer almaktadır.

• *Teokrasi ve Laiklik (İstanbul 1984)*: Kitap Berkes’in önceki tebliğleri, yazıları ve makalelerinden oluşmaktadır. Genel olarak sekülerleşme ve dinselleşme arasındaki diyalektik ilişki biçimi ve devlet-din ilişkileri üzerine incelemeler yer almaktadır.

• *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları (İstanbul 1985)*: Kitap Berkes'in önceki tebliğleri, yazıları ve makalelerinden oluşmaktadır. Antik Yunan düşüncesi, Osmanlı-Türk çağdaşlaşması, dünyadaki sosyolojik yaklaşımlara dair incelemeleri ve bazı tanıklıkları yer almaktadır.

• *Unutulan Yıllar (İstanbul 1997)*: Berkes, otobiyografik eserinde özellikle 1940'lı ve 1950'li yılları üzerinde durmaktadır. Kitabı hayatının son yıllarında yazdığı göz önüne alındığında, bu dönemin onun hayatında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Kayalı (2000: 105) da bu dönemin onun düşünsel hayatını büyük ölçüde etkilediğini vurgulamaktadır.

3. Niyazi Berkes'in Çalışmalarındaki Ortak Temalar

Berkes'in eserlerinde görülen ortak temalar, Osmanlı devlet-toplum yapısı ve değişim süreçlerindeki krizler, çağdaşlaşma, Batılılaşma ve din-devlet ilişkileridir. Bu bölümde, Berkes'in söz konusu temalar üzerine görüşlerine ayrı ayrı yer verilecektir.

3.1. Osmanlı Devlet-Toplum Yapısı

Berkes, Osmanlı devlet-toplum yapısını Batı'daki anlamıyla feodal ve teokratik olarak tanımlamaktan kaçınmaktadır. Bu tür bir yorumun 'ezbercilik ve taklitçilik' olduğunu belirtmektedir (Berkes, 1997: 39; 1969b: 8-9). Osmanlı ve Doğu toplumlarını, Batı dünyasını tanımlamak için kullanılan kavram ve yaklaşımlarla değil, kendine özgü 'Doğu Despotizmi' kavramıyla açıklamaktadır. Ona göre, oryantalist bakış açısıyla incelendiğinde Osmanlı siyasal sistemi hayali bir ağaç olan 'tuba ağacı'na benzemektedir. Bu yanılsama, onun Batılı toplumlarda olduğu şekliyle değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır (Berkes, 1969b: 11-15).

Despotizm kavramının kökeni, içeriği ve pek çok düşünür tarafından (Aristo, İbn Haldun, Hobbes, Marx) yorumlanması üzerinde duran Berkes, Doğu toplumlarında devlet iktidarını elinde bulunduran gücün 'savaşçılık zenaatı ile geçinen entrepreneur'ler' olduğunu belirtmektedir. Batı'da olduğu gibi toprak veya köle sahipleri değildir. Onun tabiriyle bu tür toplumlarda 'kazanılan servet, ekonomik üretime yatırılmaz.' Gaza gibi dini terminoloji kullanılarak sürekli savaş yoluyla servet edinilir. Böylece 'süper sınıf' oluşturulur (Berkes, 1969b: 11-15, 98-106). Berkes, bu sistemin 'kulluk' esasına dayandığını belirtmektedir. Kullar halk üzerinde belirli bir otoriteye sahip olan 'efendiye bağ(ım)lı kişiler'dir. Kölelik sistemi ile karıştırılmamalıdır (Berkes, 1969b: 69-75).

Berkes, Doğu Despotizmine sahip ülkelerde ekonomik sistemin 'kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi' olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, siyasi feodalizm olmamasına rağmen, ekonomik feodalizm kısmen vardır. Bu toplumlarda tüketim için üretim yapılmaktadır. Bununla

birlikte, devlet feodal ekonomiye egemen olarak onun işleyişini bozduğundan, kapitalist ekonomiye geçilememiştir. Düzenin değişimi, Osmanlı devlet gücünün zayıflaması ve Batı'daki kapitalist ekonominin tesirleri nedeniyle gerçekleşmiştir (Berkes, 1969b: 22-31).

Berkes, Doğu Despotizminde devletin toplum içinden gelen bir kurum olmadığını, ondan ayrı ve onun üstünde olduğunu vurgulamaktadır. Sınıflara dayanmayan bir toplum ve halkı temsil etmeyen bir devlet söz konusudur. Onun ifadesiyle, 'devlet gökten inme, toplum yerden bitme' şeylerdir. İkisi arasında uçurum vardır. Koyunları güden çoban misali, reâyâ ve berâyâ⁴ karşısında baba/efendi imgesiyle devlet vardır (Berkes, 1969b: 41-9). Sistemin devamlılığı 'nizam' ve değişmeme üzerine kuruludur. Sistem altyapısal unsurlarla değişim geçirdikçe, düzeni tesis etmek zorlaşır. Devlet gücünü elinde bulunduranlar değişimi sağlayamamaktadırlar. Siyasal gücün el değiştirmesi yoluyla yeni bir düzen kurulamaması halinde, devlet ve toplum yapısı giderek çöküntüye girecektir. (Berkes, 1969b: 107-120).

Berkes, Osmanlı devlet-toplum düzeninde hükümdar ve ona tâbi unsurların (yeniçeriler, tımarlar, sipahiler, Ulema, tüccar, köylüler vs.) çelişkiler barındırdığını; bu düzene karşı çıkışların (isyanlar, eşkıyalık, derebeylik vs.) da çelişkiler içerdiğini iddia etmektedir. Düzene karşı çıkanların Osmanlı düzenini alt edememelerinin nedeni olarak, onların sınıfsal ve ideolojik bir temele dayanmaması ve dünya ekonomik şartlarına uymamalarını göstermektedir. Osmanlı düzenini yıkan gücün, coğrafi keşifler neticesinde dünya ticaretinin temel dinamiklerinin değişmesi olarak görmektedir (Berkes, 1969b: 117).

3.2. Çağdaşlaşma

Berkes, Osmanlı-Türk modernleşmesinin Batı'da üretilen birtakım terimlerle ve yaklaşımlarla açıklanmasını eleştirmektedir. Özellikle sosyalist terminolojide yer alan kavramların Türkiye örneğine uydurulmaya çalışılmasına karşı çıkmakta, özgün kavram ve yaklaşımların geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Onlardan 'Efruzlaşmış sosyalistler' olarak bahsederek⁵, Atatürk'ü anlamadıklarını ve kendi yaklaşımlarına uyduramadıkları durumda göz ardı ettiklerini söylemektedir (Berkes, 1975a: 9-11).

Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet rejimine geçiş sürecini çağdaşlaşma kavramı ile açıklamaktadır. Çağdaşlaşmayı ise 'sekülerleşme' olarak görmektedir (Kumek, 2020: 59). Bu basit anlamıyla din-devlet ilişkilerinin ayrılması değildir. 'Kutsallaşmış gelenek

⁴ Vergi mükellefi olmayan yönetici kesimi (asker ve ulema) 'berâyâ', bunun dışında kalan halk, tebaa ise 'reâyâ' olarak ifade edilmektedir (Öz, 2007: 490-93).

⁵ Ömer Seyfettin'in Efruzlaşma tabirinden hareket etmektedir.

boyunduruğundan kurtulma' sürecidir (Berkes, 2016: 19). Dinin toplumsal, ekonomik, siyasal, hukuksal, eğitsel ve cinsel alanlarda zayıflatılmasıdır (Berkes, 2016: 23).

Berkes, çağdaşlaşmanın özü olarak gördüğü sekülerleşme sürecinde, değişimi yönlendiren toplumsal güçlerin karşısında 'dinselleşme' akımını konumlandırmaktadır. Bu noktada diyalektik bir ilişki kurduğu görülmektedir (Kumek, 2020: 59). Ona göre, gelenek ve eski alışkanlıklar çağdaşlaşma akımı karşısında dinsel bir kılığa bürünmektedir. 'Kaplumbağanın kabuğuna çekilmesi' örneğini veren Berkes (2016: 20), çağdaşlaşmaya karşı pek çok kesimin (dini veya gayri-dini çevreler) 'din şemsiyesi' altında toplandığını belirtmektedir.

Çağdaşlaşma/sekülerleşme geleneksel kurum ve düzen yerine, çağın şartlarına uygun kurum ve kuralları benimseme sürecidir. 'Tanrı düzeni-tabiat düzeni', 'toplum üstünde ve dışında devlet-sınıflara ve onların uzlaşma ve çatışmalarına dayanan yasal devlet', 'gelenek-terakki', 'denge-devrim' kavram ikiliklerinde görüleceği üzere geleneksel Osmanlı sisteminin aşınması ve yenileşme söz konusudur (Berkes, 2016: 33). Eski Osmanlı kurumlarını yeniden diriltmeyi hedefleyen 'ıslahat' fikri yerine, Avrupa'nın ekonomik, askeri ve teknolojik üstünlüğünü yakalamak için kurumların değiştirilmesi, reformlar ve yenilikler yapma anlayışı hâkim olmuştur. Berkes, bunun bilhassa düşün ve kültür düzeyindeki izdüşümleri üzerinde durmaktadır (Kumek, 2020: 59-60).

Berkes, Osmanlı devlet-toplum düzenin değişmeye başlamasıyla 'devlet-halk', 'din-dünya', 'aydın-cahil' ve 'Batı-Doğu düşünüyü' arasındaki uçurumların genişlemeye başladığını belirtmektedir. Bu uçurumlar, çağdaşlaşma sürecinde siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda krizlerin yaşanmasına neden olmuştur (Berkes, 2016: 254).

Berkes, Nizam-ı Cedit, II. Mahmut reformları, Sened-i İttifak, 1839 Tanzimat Gülhane-i Hattı Hümayun, 1856 Islahat Fermanı, 1876 Kanun-i Esasi, 1908 Meşrutiyet Devrimi ve 1923 sonrası Cumhuriyet reformlarını çağdaşlaşma sürecinde önemli kırılma noktaları olarak görmektedir (Kumek, 2020: 60-63). 1699 Karlofça Antlaşması'ndan bu yana Batı'nın üstünlüğü karşısında kendisini konumlandırmaya çalışan Osmanlı yöneticilerinin çağdaşlaşma yönelimleri farklılıklar arz etmiştir. Berkes 1699-1808 arası dönemde 'geleneksel kurumları diriltmeye' yönelik çabaların olduğunu, 1808-1920 arasındaki dönemde ise modern bir ulus-devlet modeline geçiş doğrultusunda reformların yapıldığını 'Türkiye'de Çağdaşlaşma' kitabında incelemektedir.

İstiklâl Savaşı'nı bir anti-emperyalist ve çağdaşlaşma savaşı olarak gören Berkes 'din devleti' karşısında 'ulus-devlet' anlayışının zafer kazanmasıyla yaşamın pek çok alanında reform ve inkılapların uygulanmaya başlandığını belirtmektedir. Her biri önceki dönemlerde çokça tartışılmış eğitim, hukuk, dil ve kültür reformları Türkiye'yi çağdaş uygarlık seviyesine çıkarma amacını taşımıştır (Berkes, 2016: 521-47). Saltanat-hilafet rejiminden Cumhuriyet rejimine geçiş ile 'yüzyılların büyük geleneğinden kopuş' yaşanmıştır (Berkes, 2016: 486).

Berkes, 'Türk Düşününde Batı Sorunu' adlı kitabında Osmanlı-Türk modernleşmesindeki başarısızlığın nedeni olarak üç faktöre dikkat çekmektedir. Bunlar 'gerici güçler' (Irkıçılık, Turancılık, Şeriatçılık, Halifecilik, Mandacılık, derebeylik, toprak ağalığı vs.), 'Avrupa'daki çatışmaların içine dahil olma (emperyalizm)' ve 'devlet adamlarının yetersizliğine binaen reformların hazırlıksız yapılması (yoksullaşma)'dır. Ona göre, bu üç faktörün ortadan kaldırılmasıyla modern uygarlığa geçişin yolları açılacaktır. Kemalist devrimin bunu başardığını, ancak 1945 sonrasında bu yoldan sapıldığını iddia etmektedir (Berkes, 1975a: 24-29, 38, 82-83, 96, 278, 284-85).

Berkes, Osmanlı'nın korumacı/devletçi bir ekonomi politika izlemesi gerekirken liberal serbest piyasaya dayanan bir ekonomi-politiğine geçişini Batı tahakkümü altına girişinin, başka bir deyişle yarı-sömürge oluşunun bir tezahürü olarak görmektedir. Bu bakımdan 'dış borçlanma ve yabancı sermaye yatırımı' yoluyla ekonominin kalkınacağı görüşünün tam bir iflasla nasıl sonuçlandığını çarpıcı örneklerle ortaya koymaktadır (Berkes, 1975a: 31-59, 60, 207-210). Buna karşın, Kemalist dönemin devletçi politikalarını modern uygarlığa geçişte bir kalkınma modeli olarak ve toplumsal reformların önünü açacak bir program olarak sunmaktadır. Bunu, geri kalmış toplumlar için bir reçete olarak görmektedir. Bu politikanın başarı ve başarısızlıklarına değinmenin yanı sıra toplumsal yapıda yarattığı değişimlerin etkilerine yer vermektedir (Berkes, 1975a: 97-115). Devletçilik politikasının yanlışlarını reddetmemekte, fakat toplumsal devrimciliğin yavaşlaması, gerici güçlerin saldırıları ve 'Kemalist devrimlerin yürütücüsü' olarak Halk Partisi'nin gerici güçlerin eline geçmesi nedenleriyle tam bir başarıya ulaşamadığını iddia etmektedir (Berkes, 1975a: 113-28, 139-45, 252-58, 278).

Berkes, Kemalist programı genişletmek yerine ondan ayrılışın, eksik yanlarını düzeltmek yerine ondan kopuşun Türkiye'yi Cumhuriyet öncesi bunalımların benzerlerine sürüklediğini iddia etmektedir (1975a: 108). Cumhuriyet modernleşmesinin krizlerini Kemalist programın 'daraltılması, durdurulması, bozulması, başka yönlelere çevrilmesi, ideolojik amaçlara araç edilmesi' durumlarına bağlamakta ve büyük ölçüde Halk Partisi (CHP)'ni ve Demokrat Parti'yi

bunun sorumlusu olarak görmektedir (Berkes, 1975a: 120). Kemalizm'in ideolojileştirilmesini, kendi deyimiyle 'gelişemez, deneylenemez, tartışılmaz bir siyasi doktrin haline getirilmesini, reformların (özellikle tarım reformu) genişletilmek yerine önlenmesini, partinin 'sınıf çıkarlarının aracı' haline gelmesini bunalımların sebebi olarak görmektedir (Berkes, 1975a: 116-28). Demokrat Parti'nin ve onun temsil ettiği çizginin politikalarını 'uyduculuk' olarak tanımlamakta; bu bakımdan 27 Mayıs darbesini Cumhuriyet modernleşmesi krizlerinin bir çıktısı olarak görmektedir (Berkes, 1975a: 138-61, 257-58, 278-80).

3.3. Batılılaşma

Berkes, Osmanlı devlet adamlarının devlet yapısındaki değişimlerin temel nedenlerini göremediklerini (Batı'da meydana gelen değişimlerin Osmanlı devlet sistemine olan etkileri) ve yanlış çareler peşinde koştuklarını (kanun-i kadime dönme arayışı) belirtmektedir (Berkes, 1975a: 176-8). Batı uygarlığına nasıl ve hangi metotlarla geçileceği konusunda tutarlı ve ayrıntılı bir görüşe sahip olunmaması ve bu uygarlığın zihniyet temellerinin anlaşılabilmesi nedeniyle (Berkes, 1975a: 20-23), devlet, toplum, ekonomi ve kültür alanlarında krizlerle baş başa kaldığını derinlikli çözümlenmelerle ortaya koymaktadır. Ulusal ve sınıfsal bir temeli olmayan imparatorluk yapısı içinde, devlet adamlarının planlı bir kalkınma ve reform programına sahip olmadıklarını söyleyerek 'ekonomik zihniyet yokluğu'nu eleştirmektedir (Berkes, 1975a: 19, 28, 78). Temel yanılmanın, Batı uygarlığına geçişteki reformların toplum yapısında değişim yaratmayacak şekilde yürütülmesi olduğunu belirtmektedir. Bunun nedeni olarak da Ortaçağ devlet zihniyetine sahip olmayı göstermektedir (Berkes, 1975a: 22, 31-59, 175-76). Geleneklere/töreye/nizama dayanan bir devletin ilerlemeye ve değişime dayanan bir uygarlığın içine girme çabalarının pek çok alanda krizleri, çelişkileri ve çatışmaları beraberinde getirdiğini söylemektedir (Berkes, 1975a: 194-99, 209-14).

Berkes, Batılılaşma politikalarının neden ve nasıl Batılı devletlerin uydusu/yarı sömürgesi olmaya yol açtığını, bunun ne tür zihniyet bunalımları beraberinde getirdiğini ve yanlış anlaşılmalara yol açtığını, medeniyet/uygarlık ve hars/kültür ikilemi çerçevesinde ele almaktadır. Halkın uygarlaşma/Batılılaşmaya dair olumsuz bakışlarına ve tepkiler neticesinde modernleşme evrelerine yönelik düşün çabalarına odaklanmaktadır (Berkes, 1975a: 60-80, 175-84, 201-248). Osmanlı modernleşmesinin her bir evresinde modernleşmeye tepki olarak gelişen fikir akımlarını -Osmanlıcılık, İslamcılık, Avrupacılık, Halkçılık, Türkçülük, Irkçılık, Mukaddesatçılık- kritik etmektedir (Berkes, 1975a: 60-80, 201-248). Türk siyasal düşüncesinin yeterince gelişmemiş olduğunu ve söz konusu fikir akımlarının gerçekliğe dayanmaktan ziyade,

birer hayal ürünü/ideal olduğunu ve ütopya sunduklarını iddia etmektedir (Berkes, 1975a: 67-80, 88).

Berkes, Batılılaşmanın Batı tüketim maddelerine ‘takipçilik’ ve ‘özentilik’ anlamında dejenere olduğunu söyleyerek, böyle bir anlayışı şiddetle eleştirmektedir. Batı’dan bağımsız kalmak ve onun siyasi ve ekonomik tahakkümünden kurtulmak gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, Batılılaşma ancak ‘Batı’ya rağmen’ gerçekleşebilir. Emperyalizm ve uyduculuğa dayanan Batıcılık politikasından kurtuluş olarak ‘Milli Bağımsızlık Savaşı’nın ve Kemalist devrimciliğin önemini vurgulamaktadır (Berkes, 1975a: 185-90).

Berkes, İstiklâl Savaşı’nı ve Atatürkçü devrimleri gerçek Batılılaşma yolu olarak sunmaktadır. Osmanlı modernleşmesindeki başarısızlığa yol açan faktörlere karşı savaş veren bu dönemin önemi üzerinde durarak, çağın gerisinde kalmış bir rejime karşı ulusal bir devletin kurulmasından başarı olarak söz etmektedir (Berkes, 1975a: 84-96, 116, 249-53). Diğer fikir akımlarının tersine, Kemalizm’i bir ideoloji olarak görmemekte, tarihsel ve toplumsal gerçekliğe dayanan bir plan ve program olarak tanıtmakta ve onun sonraki yıllarda ideolojileştirilmesini (Atatürk kültü ve gardrop Atatürkçülüğü) eleştirmektedir (Berkes, 1975a: 279-82). Kemalizm’in ekonomik ve toplumsal kalkınma programının niteliğine vurgu yapmaktadır. Berkes’e göre, Kemalizm devrimci ve ilerici yönüyle iki yüzyıllık Batılılaşma çabalarının doğru yöne sokulmasını ifade etmektedir (1975a: 89-96, 139).

Berkes, Atatürkçü Batılılaşmayı ‘Batı’ya karşı savaşırken, ona sırt çevirmeme’ olarak tanımlamaktadır (1975a: 250). Aydınların Batılılaşma ve uluslaşmayı birbirinden ayrı görmekle yanıldığını, bu iki kavramın Atatürkçülük bünyesinde bir araya gelerek doğru anlama kavuştuğunu ve Türkiye’nin esas ülküsünün Atatürkçülüğe referansla ‘toplumsal devrimcilik’ olması gerektiğini belirtmektedir (1975a: 187).

3.4. Din-Devlet İlişkileri

Berkes, din-devlet ilişkileri açısından Batı ve Batı-dışı ülkeleri birbirinden ayırmaktadır. Batı’da devlet-Kilise ilişkilerine benzer bir yapının Osmanlı-İslam toplumlarında söz konusu olmadığını belirtmektedir. Batı’da gelişen laiklik modeline dair kavram ve yaklaşımların Osmanlı-İslam toplumlarına uygulanmasını yanlış görmektedir. Ona göre, İslam toplumlarında dini ve dünyevi alan iç içe geçmiş durumdadır. Dünyevi alan gelenekler vasıtasıyla kutsallaştırılmıştır (Berkes, 1984: 11, 18).

Batı’da olduğu şekliyle laikliğin olmadığını vurgulamakla birlikte, Berkes kavramın İslam toplumları için gerekliliğini ve yararlılığını savunmaktadır. Din (Kilise)-devlet ayrımını

içeren laiklik kavramı yerine, ‘kutsallaştırılmış geleneğin boyunduruğundan kurtulmayı’ ifade eden daha geniş bir anlama sahip sekülerizm kavramını tercih etmektedir. Türkiye’de laiklik, ona göre ‘çağdaşlaşma sürecinin bir aşaması’ olarak görülmelidir (Berkes, 1984: 62).

18. yy’da Batı’nın üstünlüğünün farkına varan Osmanlı yöneticilerinin devlet-toplum yapısını korumaya dönük reform çabalarının başarısızlıklarını inceleyen Berkes, değişimi savunan yenilikçiler ile onu dinsizlik olarak gören tutucular arasındaki ayrılığın Cumhuriyet dönemine değin sürdüğünü belirtmektedir (1984: 52-4). Ona göre, geleneksel yapıyı da dönüştürecek biçimde reformların yapıldığı Tanzimat döneminde, dinin hukuk ve eğitim alanlarının dışında konumlandırılması ile ‘laik alan’ ile ‘din alanı’ ayrımları belirginleşmeye başlamıştır (1984: 55-57). 19. yy’da bu ayrım krizler üretmiş ve değişim yanlıları ile karşıtları arasında tartışmalar giderek yoğunlaşmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, Niyazi Berkes’in yaşamı, eserleri ve epistemolojik-metodolojik duruşuna yer verilerek, Osmanlı-Türk modernleşmesi yazınına yaptığı katkılar ele alınmıştır. Berkes, çalışmalarında özellikle Osmanlı devlet-toplum yapısı, çağdaşlaşma, Batılılaşma ve din-devlet ilişkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Osmanlı devlet-toplum yapısını, Doğu Despotizmi kavramı ile açıklamaktadır. Bu yapının, dünya ekonomik sisteminde değişiklikler neticesinde zayıflamasıyla birlikte çözümler meydana gelmiştir. 18-20. yüzyıllar arasındaki dönemde Osmanlı devlet adamlarının Batı’nın üstünlüğü karşısında ne yapılması ve hangi yöntemlerle hareket edilmesi gerektiği noktasında önemli ayrımlarla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Berkes, bu süreci basit anlamda din-devlet ilişkilerinin ayrılması olarak görmemektedir. ‘Kutsallaştırılmış gelenek boyunduruğundan kurtulma’, yani çağdaşlaşma/sekülerleşme süreci olarak görmektedir. Çağdaşlaşma ile dinselleşme arasında diyalektik bir ilişki kurmaktadır. Saltanat-Hilafet rejiminden Cumhuriyet rejimine geçişin, aşamalı dönüşümlerle meydana geldiğini söylemektedir. Burada onun pozitivist epistemolojik görüşe sahip olduğu görülmektedir. Çalışmalarında genellikle sistem düzeyinde süreç analizi yöntemini kullanmaktadır. Çağdaşlaşmanın sadece siyaset ve ekonomi alanlarında değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve düşünsel alanlardaki yansımalarına odaklanmaktadır.

Berkes, yaşamı itibariyle Cumhuriyet kuşağının ilk temsilcilerinden biri olarak siyasal tartışmaların içinde yer almıştır. 1940’larda Ankara Üniversitesi DTCF olaylarında ismi yer alan kişilerden biridir. 1960’larda Yön dergisinde çıkan yazıları ile özellikle Kemalist-Sol kesimde ilgi uyandırmıştır. Uzun yıllar yurtdışında yaşamasına rağmen, Türkiye siyasal hayatı

ile yakından ilgilenmiştir. Onun eserleri dönemin siyasal atmosferinin izlerini taşımaktadır. Bu bakımdan Türkiye düşünce tarihi açısından önemle üzerinde durulması gereken bir şahsiyettir.

Kaynakça

- Adanır, O. (2000). Türkiye’de ‘Özgün Bir Tarih Felsefesi’ Anlayışı Öncülerinden Niyazi Berkes Üzerine Notlar. İsmail Bozkurt (Yay.Haz.). *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler I. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999* içinde (s. 115-126). Gazimağusa, KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Aktar, A. (2000). Niyazi Berkes’in “Türkiye’de Çağdaşlaşma” Kitabını Yeniden Okumak. İsmail Bozkurt (Yay.Haz.). *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler I. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999* içinde (s. 59-69). Gazimağusa, KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Aral, F. (2000). Niyazi Berkes’in Düşünce Dünyası ve Eserleri. İsmail Bozkurt (Yay.Haz.). *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler I. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999* içinde (s. 107-113). Gazimağusa, KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Berkes, F. (2000). Niyazi Berkes ve Mediha Berkes’in 1940’lı Yıllarda Ankara Köylerinde Yaptıkları Sosyolojik Araştırmalar. İsmail Bozkurt (Yay.Haz.). *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler I. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999* içinde (s. 1-7). Gazimağusa, KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Berkes, N. (1942a). *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı.
- Berkes, N. (1942b). *Propaganda Nedir?*. Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.
- Berkes, N. (1946). *Siyasî Partiler*. İstanbul: Yurt ve Dünya Yayınları.
- Berkes, N. (1954). Ziya Gökalp: his contribution to Turkish nationalism. *The Middle East Journal*, 375-390.
- Berkes, N. (1969a). *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik ve Sosyalizm*. İstanbul: Köprü Yayınları.
- Berkes, N. (1969b). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi-I*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (1970). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi-II*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (1975a). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (1975b). *İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm (Arap Ülkelerinde Gördüklerimiz Üzerine Düşünceler)*. (2.b.). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (1976). *Asya Mektupları (Gezi, İzlenimler, Eleştiriler)*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Berkes, N. (1982). *Atatürk ve Devrimler*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Berkes, N. (1984). *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Berkes, N. (1985). *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Berkes, N. (1997). *Unutulan Yıllar*. Ruşen Sezer (Yay.Haz.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. (23. bs.). Ahmet Kuyaş (Yay.Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Coşkun, İ. (2012). Niyazi Berkes Üzerine. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(2), 49-86.

- Çetik, M. (2000). Niyazi Berkes'in Türkiye'deki Meslek Hayatı ve Üniversiteden Atılması. İsmail Bozkurt (Yay.Haz.). *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999* içinde (s. 71-83). Gazimağusa, KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Dinçsahin, Ş. (2015). *State and intellectuals in Turkey: The life and times of Niyazi Berkes, 1908–1988*. Lanham: Lexington Books.
- Erhan, Ç. (2016). ABD ve NATO'yla İlişkiler. B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt: I: 1919-1980* içinde (s. 522-575). 21. bs. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ismael, T. Y. ve Ismael, J. S. (2000). Professor Dr. Niyazi Berkes The Professor, The Academic Activist And His Thoughts: The Canadian Period - A Personal Reflection. İsmail Bozkurt (Yay.Haz.). *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999* içinde (s. 19-29). Gazimağusa, KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Kayalı, K. (2000). Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entellektüelin Portresi. İsmail Bozkurt (Yay.Haz.). *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999* içinde (s. 97-106). Gazimağusa, KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Kongar, E. (2000). Niyazi Berkes'de Çağdaşlaşma Kavramı. İsmail Bozkurt (Yay.Haz.). *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999* içinde (s. 31-37). Gazimağusa, KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Kumek, İ. (2020). Kitap İncelemesi: Türkiye'de Çağdaşlaşma. *Akademik Düşünce Dergisi*, (2), 58-63.
- Mumcu, U. (1988). *Bir uzun yürüyüş (Behice Boran ile Söyleşi)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Öz, M. (2007). Reâyâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (cilt 34, 490-493). <https://islamansiklopedisi.org.tr/reaya%20>, Erişim Tarihi: 24.06.2021.
- Özlem, D. (2000). Niyazi Berkes'in Bilim Anlayışı. İsmail Bozkurt (Yay.Haz.). *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999* içinde (s. 135-149). Gazimağusa, KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1989). Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi. *Toplum ve Bilim*. 45, 15-16